

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205323

УДК 903.2:930

**КІММЕРІЙЦІ – ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ НОСІЇВ КУЛЬТУРИ.
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ****Сергій Ольговський***Кандидат історичних наук, професор;**e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312**Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна***Анотація**

Кіммерійці – перший відомий нам етнонім на території України. З кіммерійцями пов'язані цікаві сторінки історії не лише нашої держави, а й країн Малої Азії, Кавказу, що робить цей народ до певної міри індикатором історичного становища в згаданих регіонах. Водночас, лишаються нез'ясованими питання походження і зникнення цього народу, а також його ідентифікації з археологічними культурами раннього залізного віку, що і визначає актуальність обраної теми. **Мета статті** полягає у зіставленні писемних джерел з археологічним матеріалом і визначенні археологічної культури, яку б можна було ототожнити з історичними кіммерійцями із малоазійських та античних джерел. При написанні статті застосовані загальнонаукові **методи** та системний підхід до вивчення писемних та археологічних джерел. **Наукова новизна** дослідження полягає в запереченні, що кіммерійці, яких знали у Малій Азії, були автохтонним населенням Північного Причорномор'я. Це були племена – вихідці з Кавказького регіону, які у середині VIII ст. до н. е. вдерлись у Північне Причорномор'я, інші ж кіммерійські загони одночасно діяли в південному напрямку, воювали з армією Урарту і розбійничали у Малій Азії. **Висновки.** Всупереч твердженням О. І. Тереножкіна, носії культури типу Аржан із стременоподібними вудилами не були кіммерійцями. Це була перша експансія східних кочовиків на територію України із Сибіру. Кіммерійцями слід вважати носіїв новочеркаської культури із двокільчастими вудилами, які з'явилися у Північному Причорномор'ї з Північного Кавказу і витіснили місцевих землеробів зі степової смуги України. Вони примусили лісостепових землеробів укріпляти свої поселення і навіть частково мігрувати на лівий берег Дніпра, звідкіля місцеві носії бондарихинської культури, також під тиском кіммерійців, вимушені були відійти на північ. І, що важливо, завдяки войовничій і агресивній політиці кіммерійців, цей етнонім став загальним для всього причорноморського регіону, який лишився в уяві античних авторів «землею кіммерійською».

Ключові слова: ранній залізний вік; кіммерійці; Мала Азія; стременоподібні вудила; двокільчасті вудила; чорноліська культура; бондарихинська культура, курган Аржан, Новочеркаський скарб

Актуальність теми дослідження

З кіммерійцями можна асоціювати початок писемної історії Північного Причорномор'я, оскільки це перший народ, назва якого відома нам з писемних джерел.

І хоча спроби виділити кіммерійські пам'ятки були ще на початку ХХ століття, ще й досі лишається багато питань, пов'язаних з походженням, історією і зникненням цього народу.

Мета статті

Мета полягає у зіставленні писемних джерел з археологічним матеріалом і визначенні археологічної культури, яку б можна було ототожнити з історичними кіммерійцями із малоазійських та античних джерел.

Виклад основного матеріалу

Чи не першим згадує кіммерійців Гомер. Спочатку в його «Іліаді» йдеться про дивний народ «гіпемологів-млекоїдів, доїтелів кобилиць, бідних і найсправедливіших серед людей» (Іліада, XIII, 1-7), в яких дослідники традиційно вбачають кіммерійців. І хоча у грецького поета VIII ст. до н. е. Гесіода «доїтели кобилиць» названі скіфами, О. І. Тереножкін вбачає в цьому звичайний анахронізм, зумовлений змішуванням етнічних імен у давніх авторів (Тереножкін, 1976, с. 8). І з цим можна погодитись, оскільки раніше VII ст. до н. е. ніякі згадки про скіфів в Північному Причорномор'ї нам не відомі.

Далі в «Одіссеї» Гомер знову пише вже саме про народ і місто людей кіммерійських, які мешкають за межами Океану (Одіссея, XI, 12-13). Межами Океану вважається північне узбережжя Чорного моря, яке в гомерівські часи було мало знайоме грекам, і вони називали його Понт Аксинський, тобто море Негостинне. В їх уяві над кіммерійською землею «ніколи не сходило сонце і непроглядна ніч була розпростерта над жалюгідними смертними».

На північний захід, в невідому землю кіммерійців, направив свій корабель Ясон, заплутуючи сліди, коли він тікав від колхідського царя Еета із добутиим золотим руном і царською донькою Медеєю. Виникнення міфу про аргонавтів відносять до другої половини II тис. до н. е. і це давало підставу вважати кіммерійців мешканцями Північного Причорномор'я ще за доби бронзи. Але, ймовірно, кіммерійці з'явилися вже в пізньому переказі міфу унаслідок закономірної варіантності і часової імпровізації, коли грекам вже були добре відомі околиці землі ойкумени, що цілком закономірно при усній передачі фольклорної спадщини.

Більш конкретні історичні відомості про кіммерійців сповіщає грецький історик V ст. до н. е. Геродот. Від нього ми дізнаємось, що степи Північного Причорномор'я належали кіммерійцям, які лишили їх під тиском скіфів, що прийшли із глибин Азії у VII ст. до н. е. Але і в часи Геродота, тобто на два століття пізніше, від Приазов'я до Дністра ще існували кіммерійські вали й стіни, кіммерійські переправи, область Кіммерія та інші топонімічні релікти, пов'язані з цим народом. Пише Геродот і про навалу кіммерійців в Іонію у VII ст. до н. е., але це, за оцінкою давнього історика, було не тривалим завоюванням, а скоріше, звичайним короткочасним набігом для захоплення здобичі (Герод. I, 6). Проте в пам'яті еллінів кіммерійці збереглися надовго, про що свідчать їхні зображення, виконані у VI ст. до н. е. (Рис. 1).

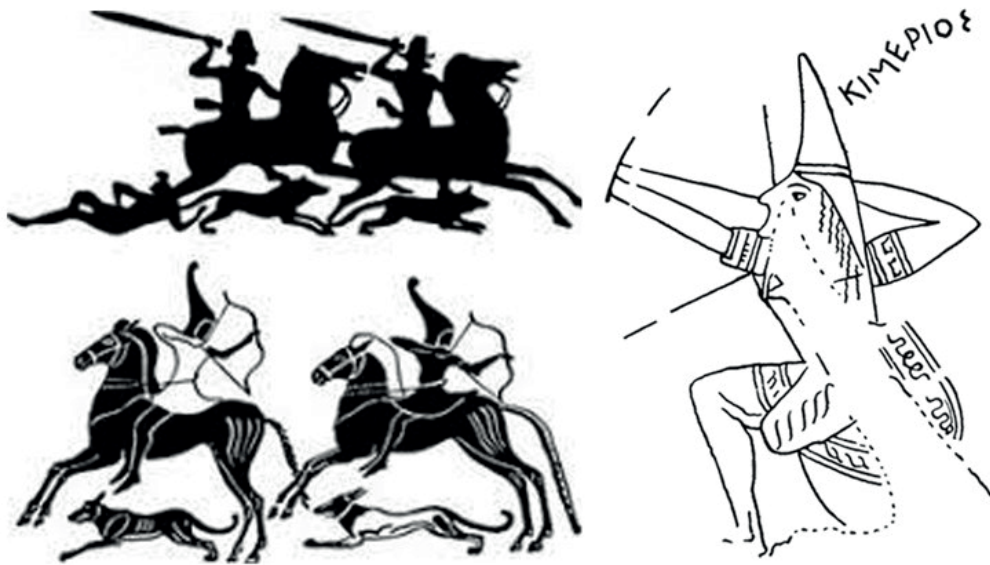

Рис. 1. Зображення кіммерійців: 1 – на вазі з Ватикану; 2 – на саркофазі з Клазомен;
3 – графіті на грецькій вазі. VI ст. до н. е.

Власне цим і обмежується інформація про кіммерійців в античній традиції, яка, як бачимо, містить свідчення не стільки про самих кіммерійців, скільки про їх міфічний образ, який існував в пам'яті еллінів без будь-якої конкретики.

Згадується цей народ і у більш пізніх античних авторів, наприклад, у Каллімаха (III ст. до н. е.) чи Страбона (I ст. н. е.), але це здебільше компіляції з ранніх джерел, насамперед з «Історії» Геродота. Так, у Страбона також можна виділити інформацію про вторгнення кіммерійців, приблизно в часи Гомера, в Грецію, коли вони дійшли до Еоліди і Іонії (Страб. III, 2, 12). Описередковано автор згадує цю подію декілька раз, посилаючись на свідчення придворного історика Олександра Македонського Каллісфена, а також на авторів VII ст. до н. е. Калліна і Архілоха. Водночас, разом із кіммерійцями, учасниками таких вторгнень називаються племена середземноморського і чорноморського басейнів – карійців, трерів, тевкрів, галатів та ін., які, врешті, були вигнані із Малої Азії скіфським вождем Мадієм (Страб. I, 3, 21).

Другу групу джерел з історії кіммерійців складають ассирійські клинописні тексти, досить різноманітні за своєю жанровою належністю, але, що важливо, вони добре датовані з точністю до року, а іноді до місяця і навіть дня, оскільки складались одночасно з подіями й прямими контактами ассирійців з кіммерійцями. Йдеться про ділове листування царів Саргона II, Асархаддона і Ашшурбаніпала з представниками провінційних адміністрацій (сатрапами), а також їхні запити до оракулів та астрологів, у яких питали про відношення богів до тієї чи іншої дії царя, зазвичай, військового характеру. Це перші ассирійські тексти, які були знайдені у 1849 р. Г. Лейярдом у Ніневії, на Куюнджикському пагорбі й опубліковані цим же автором у 1851 р. І надалі більшість текстів було знайдено там само, і сьогодні вони складають Куюнджикську колекцію Британського музею (Layard, 1851).

Тексти були нанесені на крихкі глиняні таблички, тому, на жаль, вони часто дуже фрагментарні, що утруднює їх інтерпретацію. Так вперше кіммерійці з'являються в писемних джерелах кінця VIII ст. до н. е. Це шість табличок з архіву Саргона II, в яких, по-перше, містяться загальні відомості царських розвідників про кіммерійське військо, а по-друге, йдеться про поразку царя Урату Руси I, яку він зазнав від кіммерійців у 722–715 рр. до н. е. Цим скористався Саргон II і у 714 р. до н. е. він здійснив масштабний похід проти Урату, після чого кіммерійці більше не згадувались в малоазійських джерелах протягом 35 років, принаймні в тих, що відомі сьогодні.

Ще одну групу текстів складають так звані «анали». Це кам'яні «циліндри» і «призми», які вмурувались у фундаменти нових будівель з нанесеними на них написами, складеними у вигляді звертання до божества. Проте вони часто містять виклад різних досягнень монарха, насамперед військових. І хоча оцінки цих досягнень, зазвичай, перебільшені, вони принаймні дають точну хронологію подій. Так «призми» Асархаддона, що датуються часом від 676 до 671 рр. до н. е., містять тексти про поразку кіммерійського вождя Теушпи, яку він зазнав від царя в області Хубушна. Про цю подію йдеться і в декількох «циліндрах», що підтверджує достовірність інформації, але, на жаль, назва країни, де знаходилась область Хубушна, не збереглась, хоча висловлювались припущення, що це місцевість на кордоні Ассирії і Урату (Иванчик, 1996, с. 60).

Подальші події, користуючись близькосхідними джерелами, відновлює І. М. Д'яконов. В той же рік, коли загинув Теушпа, кіммерійці згадуються як найманці в ассирійському війську, а потім у 676–674 рр. до н. е. вони розгромили малоазійську державу Фрігію і цікаво, що їхнім союзником виступало військо урартрійців. Ця подія у 673 р. до н. е. викликала занепокоєння Ассирії, а близько 660 р. до н. е. Лідія на заході Малої Азії і Табал, що на її південному сході, виступають разом із ассирійцями проти кіммерійської загрози. Подальший перебіг нам невідомий, але у 654 р. до н. е. цар Лідії Гугу (Гуг) загинув у битві саме із кіммерійцями (Д'яконов, 2008, с. 250).

Згадуються кіммерійці і у зв'язку із повстанням трьох мідійських провінцій проти ассирійського царя Асархаддона у 673 р. до н. е. Вони виступили на боці повстанців і цікаво, що до повстанців приєдналися й скіфи. Саме за таких подій відбувається шлюб скіфського вождя Партатуа (Прототія) із дочкою Асархаддона, що привело до розколу в рядах повстанців та їх союзників. Вже у 653 р. до н. е. перемогу над Мідією отримав скіфський вождь Мадіас (Мадій). А в 30-х рр. VII ст. до н. е. почалось нове вторгнення скіфів. Вони пронеслися по всій Малій Азії, дійшовши до Єгипту і під час цієї навали остаточно розгромили кіммерійців (Садаев, 1979, с. 156).

Описані події свідчать, що кіммерійці були не просто відомі в Малій Азії, а ще й активно впливали на внутрішню і зовнішню політику царів, втручаючись у військові конфлікти, або створюючи їх. Водночас привертає увагу деяка суперечливість у викладених подіях. З одного боку поразка від ассирійців, загибель царя Теушпи і, одночасно, кіммерійські найманці згадуються у складі ассирійського війська. Здолання кіммерійцями урартрійського війська і участь останніх в розгромі Фрігії разом з кіммерійцями, хоча і через 35 років після загибелі Руси I. Такі суперечності можуть свідчити про те, що в Малій Азії перебувало не суцільне кіммерійське військо,

а декілька військових загонів, які, можливо, представляли різні племінні об'єднання і діяли незалежно одне від одного, що цілком закономірно для кочового суспільства. А про те, що кіммерійці були кочовиками, свідчить, по-перше, уява про них у греків як про «млекоїдів» і «доїтелів» кобилець, тобто основу господарства у них складало конярство. А по-друге, їхня войовничість і спроможність долати великі відстані, несучи війну і смерть, – риси не властиві осілому землеробському населенню. І такі походи, а вірніше сказати набіги, ймовірно, були не поодинокі й навіть створили певні стереотипи у малоазійського населення. Так в Біблії пророк Ісайя, діяльність якого відносять до VIII ст. до н. е., пише про кіммерійців: «І підніметься знамено народам далеким, і подасть знак тому, хто живе на краю землі, – і ось він легко і швидко прийде. Не буде в нього ні втомленого, ні знесилоного; ні один не закуняє і не засне, і не зніметься пояс із стегон його, і не розірветься ремінь у взуття його. Стріли його загострені і луки його натягнуті; копита коней його подібні кременю, а колеса колісниць його як вир. Ревіння його, як ревіння левиці; він рикає подібно скимнам і зареве, і схопить здобич, і унесе, і ніхто не відніме» (Ісайя, 5).

Що ж нам відомо про кіммерійців у Північному Причорномор'ї? За словами Геродота, їм належала степова територія від Приазов'я до Дністра. За наближенням скіфів, частина кіммерійських племен відступила до Дністра, де вожді, які не хотіли кидати свою землю, розділились на два загони й перебили один одного, а народ, поховавши їх, переправився через Дністер і через Балкани рушив у Малу Азію. Скіфи ж зайняли спустошену землю, в якій на той час вже не було населення (Герод. IV, 11).

Друга частина кіммерійського населення почала тікати через Кавказ і просувалась на південь по узбережжю Чорного моря, маючи гори ліворуч, а скіфи, погнавшись за ними, просувались по узбережжю Каспійського моря, тому невдовзі, загубивши кіммерійців, вони вдерлись в Мідію, де займалися грабунками 28 років (Герод. IV, 12).

Виникає питання, чому кіммерійці не чинили опір скіфським загарбникам. Пояснення, що скіфи становили надто потужну загрозу, якій годі було протистояти, виглядає непереконливо, адже кіммерійці показали свою боєздатність, воюючи проти Урарту і в Мідії. Пояснити це, на мій погляд, можна тільки тим, що більшість чоловічого населення перебувала в цей час в Малій Азії. Цим можна пояснити й втечу кіммерійців із своєї країни двома шляхами, оскільки це були різні племінні об'єднання і мешкали вони в різних регіонах Північного Причорномор'я.

Але, вірогідно, і скіфська навала не була суцільною й одночасною, чого не врахував Геродот. Скіфи просувались у Причорномор'я декількома хвилями, і в Малу Азію вони також ходили не один раз. Участь скіфів на чолі з Партатуа у мідійському повстанні 673 р. можна вважати першою появою скіфів у Малій Азії. Саме з цими скіфами треба пов'язувати гонитву за кіммерійцями через Кавказ, про яку пише Геродот. Але, по-перше, скіфи, знову ж таки за Геродотом, зайняли кіммерійські землі, коли там вже не було населення, а по-друге, немає ніяких свідчень про військові сутички кіммерійців зі скіфами.

Через 20 років скіфи, вже на чолі з Мадієм, здобувають перемогу над Мідією і не зрозуміло, чи це проникнення нових скіфських загонів в Малу Азію, чи Мадій очолив скіфське військо після Партатуа, не повертаючись у Північне Причорномор'я.

А потім відбувся розгром кіммерійців в 30-х рр. VII ст. до н. е., який треба пов'язувати з новим походом скіфів у Малу Азію. Ймовірно про цих скіфів писав Геродот. Саме ці скіфи володарювали в Азії 28 років, вони ж дійшли до Єгипту, де Псамметіх (664–610 рр. до н. е.) відкупився від них дарами, що повинно було відбутись до 610 р. до н. е., і яких Кіаксар (625–585 рр. до н. е.) хитрістю вигнав із Малої Азії, що повинно було статись після 625 р. до н. е. Адже важко уявити, що скіфські загопи перебували у Малій Азії понад 50 років.

Попри подекуди легендарний характер інформації Геродота, деякі його пасажи дозволяють відновити принаймні соціальну структуру кіммерійського суспільства. Наприклад, перед відступом із країни, за свідченням автора, «кіммерійці почали радитись», тобто у них були, вірогідно, народні збори; думки розділились і «ні народ не захотів слухатись царів, ні царі – народу». Таким чином, суспільство ділилось на окремі племена, на чолі яких стояли вожді, і посада вождя була, ймовірно, виборною, інакше його думка була б законом.

Появу скіфів у Північному Причорномор'ї датують початком VII ст. до н. е., коли відбувається повсюдне розповсюдження бронзових подовжено-ромбічних наконечників стріл, походження яких пов'язують із ромбічними стрілами із кургану Аржан у Туві, і які міняють довготульчасті наконечники новочеркаського типу, що побутували тут у VIII ст. до н. е. До цього ж часу належать і поховальні комплекси, які містять і скіфські, і кіммерійські речі. Це було перше вторгнення скіфів, на думку дослідників – короткочасне і стрімке. А у 70-х рр. VII ст. вже за-свідчено перебування скіфів в Передній Азії, на території землі Мана (Ильинская & Тереножкин, 1983, с. 19).

Безперечним є факт взаємозв'язків кіммерійців і скіфів у Передній Азії, що підтверджується ассирійськими джерелами, але характер цих контактів лишається незрозумілим. Нам лише відомо, що кіммерійці були в складі скіфського війська, але в середині VII ст. до н. е. вони вже не згадуються серед існуючих на той час народів, лише є інформація, про їх остаточний розгром у 30-х рр. цього століття.

Здавалось би, на історії кіммерійців можна поставити крапку. Але виникає питання, коли і де сформувався кіммерійський етнос і яку археологічну культуру раннього залізного віку у Північному Причорномор'ї можна ототожнити з історичними кіммерійцями.

У XIX ст. про кіммерійців не було відомо практично нічого, крім самого етноніма і Д. Я. Самоквасов, будуючи археологічну періодизацію Східної Європи, виділяв кіммерійський період, який охоплював всю добу бронзи, але при цьому назва була загальною і конкретний етнос на увазі не мався. На початку XX ст. питання про походження кіммерійців порушив В. А. Городцов у зв'язку з відкриттям катакомбної культури, яку він ототожнював з історичними кіммерійцями (Городцов, 1928, с. 46). Подальші знахідки речей, притаманні катакомбній культурі на Північному Кавказі й у Закавказзі, дозволили вже тоді висловити припущення про зв'язок кіммерійської культури саме з цими територіями (Крупнов, 1960, с. 117).

Треба відзначити, що зв'язок старожитностей передскіфського часу з Північним Кавказом неодноразово підтверджувався сумісними знахідками предметів кінського спорядження так званого новочеркаського типу, які пов'язують із завершальною фазою кіммерійської культури в Північному Причорномор'ї, із

посудинами, виготовленими із тонких розкованих мідних листів, склепаних між собою, а також із сокирами кобанського типу (Крупнов, 1952, с. 31; Ковпаненко & Гупало, 1984, с. 53, рис. 9). Тобто, можна говорити про походження кіммерійської культури саме з Північного Кавказу, але, як виявилось, немає ніяких підстав пов'язувати її з катакомбною культурою, яка також мала тісні зв'язки з Кавказом, але набагато раніше.

З місцевими північнопричорноморськими культурами походження історичних кіммерійців пов'язував І. Т. Черняков. Він вважав, що у X – IX ст. до н. е. запустіння степів Причорномор'я перед скіфською експансією було пов'язане не з появою прийшлих кочовиків, які витіснили місцеве землеробське населення сабатинівської й білозерської культур, а з переходом цього населення до кочового господарства, що було, на його думку, пов'язано зі змінами клімату, який став посушливим і утруднив заняття землеробством (Черняков, 1996, с. 195). Саме вони й склали кіммерійське населення перед появою у Північному Причорномор'ї скіфів і грецьких колоністів. Але, при цьому, І. Т. Черняков не пояснює появу в IX ст. до н. е. оригінальних бронзових, так званих стременоподібних, а потім двокільчастих вудил, псаліїв, вуздечних блях, зброї, які не знаходять собі аналогії в культурах попереднього часу. І якщо цей факт з великою натяжкою можна пояснити зміною господарської діяльності і, відповідно, способу життя, то не знаходить пояснення різка зміна джерел мідної сировини для місцевих ливарників, що беззаперечно свідчить про появу в причорноморському Степу нових груп населення.

Досить цікавим виглядає нещодавно відкрите на території Миколаєва гарно укріплене городище білозерського часу Дикий Сад, яке доживає до кінця VIII ст. до н. е. (Горбенко та ін., 2009, с. 26). Чи не його мав на увазі Гомер, коли писав в «Одіссеї» про місто людей кіммерійських. Але це лише припущення. Сліди поселення передскіфського часу або доби бронзи були виявлені також в нижніх шарах античного городища Кіммерік на Керченському півострові. І, мабуть, не дарма греки пов'язали своє поселення з цим етнонімом. Але масштаби цієї пам'ятки навряд чи відповідають поняттю «місто», навіть для доби бронзи.

Початок формування кочового скотарства, як основи господарської діяльності, був пов'язаний з появою військового вершництва, про що свідчать перші кістяні псалії, відомі ще з XII ст. до н. е. Докорінна ж зміна кінського спорядження, а саме поява металевих вудил і псаліїв відбулася в IX ст. до н. е. Саме до цього часу належить і заміна джерел мідної сировини, про яку йшлося вище, і з цього ж періоду дослідники виділяють археологічні пам'ятки кіммерійців.

В розвитку кіммерійської культури О. І. Тереножкін виділив два послідовні етапи – черногорівсько-камишевахський і новочеркаський. В основу цієї періодизації було покладено комплекси речей із поховань IX ст. до н. е. в курганах біля хут. Черногорівка і с. Камишеваха на Донбасі й зі скарбу, знайденого у 1939 р. в м. Новочеркаськ, який за сокирою кобанського типу датувався VIII – початком VII ст. до н. е. У похованнях із Черногорівського і Камишевахського курганів були виявлені стремноподібні вудила, які зовні не відрізнялись від ранньоскіфських (рис. 2). Вудила ж із Новочеркаського скарбу були двокільчастими (рис. 3). Проводячи аналогію цих речей з речовими комплексами із протомеотського Миколаївського могильника в Адигеї, О. І. Тереножкін датував черногорівсько-камишевахські

комплекси 900 – 750 рр. до н. е., а новочеркаські – 750 – 650 рр. до н. е. (Тереножкин, 1976, с. 22). З появою у Північному Причорномор'ї скіфів у VII ст. до н. е. знову з'являються стременоподібні вудила, але великий хронологічний розрив, майже століття, на думку О. І. Тереножкина, не дозволяв, віднести їх до єдиного етнокультурного явища і тому автор вважав їх схожість випадковою і був переконаний, що поява двокільчастих вудил тимчасово припинила користування стременоподібних вудил. Однак при дослідженні могильника другої половини VIII–VII ст. до н. е., на р. Фарс, що на Північному Кавказі, було встановлено, що стременоподібні вудила продовжували побутовувати й після появи двокільчастих вудил (Лесков, 1984, с. 150). Навіть більше, використовувались оригінальні комбіновані вудила, такі як із с. Хаджох у Молдові, одна половина яких двокільчаста, а друга – стременоподібна, а також із Ечківашського могильника поблизу Кіслювська, одна частина яких стременоподібна, а друга – кільцеподібна (Ольговський, 2017, с. 54). Тобто виявилось, що існує удосталь речей, які дозволяють поставити під сумнів категоричність твердження О. І. Тереножкина про відсутність зв'язку стременоподібних вудил чорногорівсько-камишевахського часу і ранньоскіфського.

Рис. 2. Бронзові вудила і псалії:

- 1 – курган біля хут. Чорногорівка;
2 – курган біля с. Камишеваха

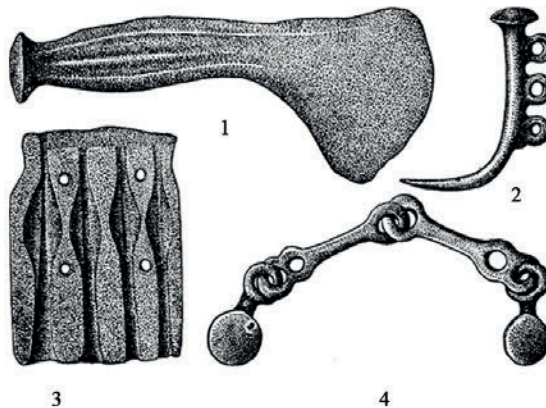

Рис. 3. Новочеркаський скарб

Крім того, ситуація з двома видами вудил є надто спрощеною. Виявляється, у Північному Причорномор'ї у передскіфський час вершники використовували різні типи вудил, серед яких С. В. Махортих виділяє понад двадцять типів (Махортих, 2005, с. 31-32). Вони різняться кількістю складових елементів – двочасні, тричасні, п'ятичасні, а також оформленням зовнішніх кінців, які, крім стремено-подібних і двокільчастих, могли бути круглими, овальними, трикутними, прямокутними, ромбічними, краплеподібними, D-подібними, а також комбінованими, як у вудил із Хаджоха і Ечківашського могиляника. Слід відзначити, що практично всі вони знаходять собі аналогії в матеріалах з кургану початку VIII ст. до н. е. Аржан на Алтаї. Лише двокільчасті новочеркаські вудила виглядають інноваційними, вони несподівано з'являються в середині VIII і зникають на початку VII ст. до н. е. з появою скіфів. Їх північнокавказьке походження, про що йшлося вище, підтверджується хіміко-металургійними характеристиками металу (Барцева, 1981, с. 11).

З появою металевих вуздечних наборів пов'язані й зміни в житті землеробського населення українського лісостепу. У IX ст. до н. е., з появою стремено-подібних вудил на Правобережжі відбувається заміна білогрудівської культури чорноліською. Не зосереджуючись на динаміці й особливостях цього процесу, відзначимо, що в розвитку чорноліської культури намічається два етапи, які хронологічно збігаються з етапами кіммерійської культури в Степу. У IX–VIII ст. до н. е. серед матеріалів поселень чорноліської культури не виявлено жодного предмету, пов'язаного з металообробкою. Зате із середини VIII ст., з появою двокільчастих вудил, такі знахідки стають масовими. Крім того, розташовані на рівнинній місцевості і на низинних терасових берегах, чорноліські поселення в цей час переносяться на пагорби й оточуються ровами та валами.

На лівому березі Дніпра в добу пізньої бронзи мешкали племена бондарихинської культури, які, знову ж таки, в середині VIII ст. мігрують на північ, а їх місце частково займають чорнолісці. Принаймні заснування Західного укріплення Більського городища і Книшівського городища на Середньому Пслі, дослідники пов'язують саме з переселенням на схід певної частини племен чорноліської культури (Ковпаненко, 1967, с. 49).

З IX ст. до н. е. пов'язані зміни напрямків зовнішніх зв'язків землеробського населення Подніпров'я. Разом із появою стремено-подібних вудил в Степу на території чорноліської культури відзначаються й інші речі із Сибіру. Це, наприклад, бронзові прикраси у вигляді вісімкоподібних бляшок, походження яких О. І. Тереножкін пов'язує із старожитностями карасукської культури (Рис. 4), а також бронзовий кинджал із довгою і плескатою ручкою, завершеною фігуркою ведмеда із звисаючими лапами і зточеним лезом (Рис. 5), знайдений у Києві (Тереножкін, 1961, с. 202, 186). Подібний кинджал було виявлено у кургані Аржан на Алтаї (Грязнов, 1980, с. 22, рис. 11, 3).

Із цього виходить, що проникнення скіфських племен на територію України почалось набагато раніше ніж VII ст. до н. е. і знайомство місцевого населення із скіфською культурою проходило поступово. Появу стремено-подібних вудил у IX ст. до н. е. слід пов'язувати із першими міграційним імпульсом зі сходу носіїв ранньоскіфської культури типу Аржан. Як складались відносини між ними й місце-

вим населенням, сказати важко. Принаймні ніякого руху ні в степу, ні в Подніпров'ї не спостерігається.

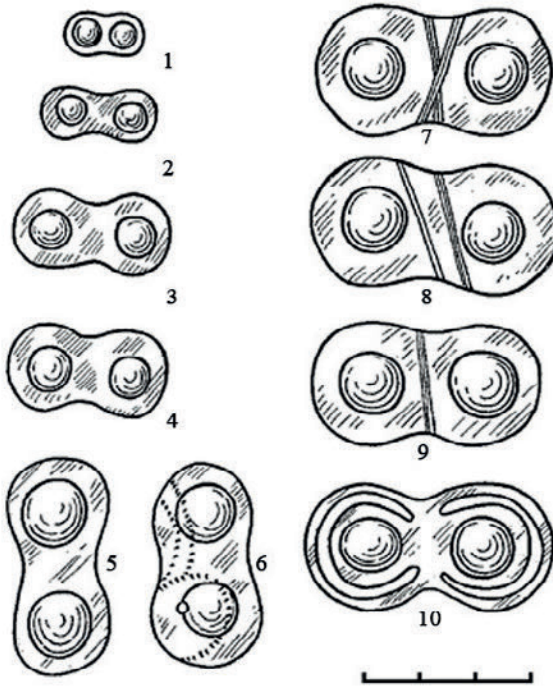

Рис. 4. Вісімкоподібні бляшки карасукського типу із Суботівського городища чорноліської культури

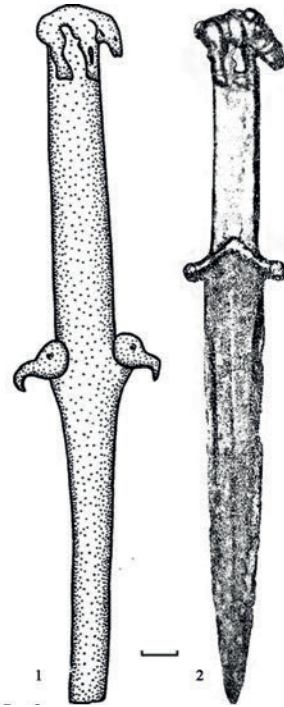

Рис. 5. 1 – кинджал сибірського походження, знайдений у Києві; 2 – кинджал із кургану Аржан

Інша справа, коли в середині VIII ст. до н. е з'являються новочеркаські вудила. По-перше, в степу припиняє існування білозерська культура; по-друге, припиняє свою діяльність завадово-лобойківський осередок металообробки, орієнтований на балкано-карпатські родовища, і починає розповсюджуватись метал кавказького походження; по-третє, змінюється топографія чорноліських городищ, про що вже було сказано, і частина чорноліських племен перебирається на лівий берег Дніпра. І, нарешті, в лісостепу з'являються численні воїнські поховання вершників з двокільчастими вудилами, що свідчить про не завжди мирні стосунки місцевих землеробів із кочовиками. Але, особливо важливою є поява етноніму «кіммерійці» в малоазійських джерелах.

Висновки

Ми не можемо нічого сказати про стосунки носіїв новочеркаської культури із носіями культури чорногорівсько-камішевахських старожитностей, але годі говорити про механічну одночасну заміну однієї культури іншою. З появою вудил нового типу,

дві культури продовжували існувати разом, про що свідчить побутування вудил типу Аржан разом із двокільчастими вудилами. Але новочеркаські, безперечно, були більш агресивні, адже з їх появою проходять кардинальні зміни в розвитку чорноліської культури, ймовірно, під їх тиском зникають землероби білозерської культури в Степу і йдуть із своєї землі на Лівобережжі бондарихинці.

Водночас, із появою новочеркаських вудил у Північному Причорномор'ї, хронологічно співпадають поява писемних свідчень про киммерійців, занепокоєння малоазійських царів і військові події у Малій Азії і Закавказзі – розгром урартрійського війська, вторгнення до Іонії, участь у мідійському повстанні тощо. Тобто, все свідчить, що киммерійців не можна розглядати як єдину монолітну військову силу. Це був, ймовірно, союз племен, кожне з яких діяло в різних регіонах незалежно одне від одного. І, що важливо, завдяки войовничій і агресивній політиці киммерійців, цей етнонім став загальним для всього північнопричорноморського регіону, який лишився в уяві античних авторів «землею киммерійською, де ніколи не сходило сонце і непроглядна ніч була розпростерта над жалюгідними смертними».

Список посилань

- Артамонов, М. И. (2015). *Киммерийцы и скифы: От появления на исторической сцене до конца IV века до н. э.* Ломоносов.
- Барцева, Т. Б. (1981). *Цветная металлообработка скифского времени.* Наука.
- Горбенко, К. В., Гребенников, Ю. С., & Смирнов, А. И. (2009). *Степная Троя Николаевщины.* Издательство Ирины Гудым.
- Грязнов, М. П. (1980). *Аржан: Царский курган раннескифского времени.* Наука.
- Дьяконов, И. М. (2008). *История Мидии: От древнейших времен до конца IV века до н. э.* (2-е изд.). Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета.
- Иванчик, А. И. (1996). *Киммерийцы: Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э.* Институт всеобщей истории РАН.
- Ильинская, В. А., & Тереножкин, А. И. (1983). *Скифия VII-IV вв. до н.э.* Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т. (1967). *Племена скіфського часу на Ворсклі.* Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., & Гупало, Н. Д. (1984). Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В Е. В. Черненко (Ред.), *Вооружение скифов и сарматов* (с. 39-58). Наукова думка.
- Крупнов, Е. И. (1952). *Жемталинский клад.* Государственный исторический музей.
- Крупнов, Е. И. (1960). *Древняя история Северного Кавказа.* Издательство Академии наук СССР.
- Лесков, А. М. (1974). О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР. В А. И. Мелюкова, М. Г. Мошкова, & В. Г. Петренко (Ред.), *Древности Евразии в скифо-сарматское время* (с. 143-178). Наука.
- Ольговський, С. Я. (2017). *Скіфо-антична металообробка архаїчного часу: За матеріалами Нижнього Побужжя та Середнього Подніпров'я.* Видавець Олег Філюк.
- Садаев, Д. Ч. (1979). *История Древней Ассирии.* Наука.
- Тереножкин, А. И. (1976). *Киммерийцы.* Наукова думка.

Тереножкин, А. И. (1961). *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Издательство Академии наук Украинской ССР.

Layard, A. H. (1851). *Inscriptions in the Cuneiform Characters, from Assyrian Monuments*. Harrison & Son.

References

- Artamonov, M. I. (2015). *Kimmeriitcy i skify: Ot poiavleniia na istoricheskoi stcene do kontca IV veka do n. e.* [Cimmerians and Scythians: From appearing on the historical stage to the end of the IV century BC]. Lomonosov [in Russian].
- Bartceva, T. B. (1981). *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni* [Non-ferrous metal processing of Scythian time]. Nauka [in Russian].
- Diakonov, I. M. (2008). *Istoriia Midii: Ot drevneishikh vremen do kontca IV veka do n.e.* [The History of Media: From ancient times to the end of the iv century BC] (2nd ed.). Faculty of Philology of St. Petersburg State University [in Russian].
- Gorbenko, K. V., Grebennikov, Yu. S., & Smirnov, A. I. (2009). *Stepnaia Troia Nikolaevshchiny* [Steppe Troy of Nikolayevshchina]. Publisher Irina Gudym [in Russian].
- Griaznov, M. P. (1980). *Arzhan: Tcarskii kurgan ranneskifskogo vremeni* [Arzhan: Imperial barrow of early Scythian time]. Nauka [in Russian].
- Ilinskaia, V. A., & Terenozhkin, A. I. (1983). *Skifiia VII-IV vv. do n.e.* [Scythia of the VII-IV centuries BC]. Naukova dumka [in Russian].
- Ivanchik, A. I. (1996). *Kimmeriitcy: Drevnevostochnye tcivilizatsii i stepnye kochevniki v VIII-VII vv. do n. e.* [Cimmerians: Ancient Eastern civilizations and steppe nomads in the VIII-VII centuries BC]. Institute of World History of the Russian Academy of Science [in Russian].
- Kovpanenko, G. T., & Gupalo, N. D. (1984). *Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porose* [The burial of a warrior near the village Kvitki in Porosie]. In E. V. Chernenko (Ed.), *Vooruzhenie skifov i sarmatov* [Armament of the Scythians and Sarmatians] (pp. 39-58). Naukova dumka [in Russian].
- Kovpanenko, H. T. (1967). *Plemena skifskoho chasu na Vorskli* [Tribes of Scythian times in Vorskla]. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Krupnov, E. I. (1952). *Zhentalinskii klad* [Zhentalinsky treasure]. State Historical Museum [in Russian].
- Krupnov, E. I. (1960). *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza* [The ancient history of the North Caucasus]. Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Layard, A. H. (1851). *Inscriptions in the Cuneiform Characters, from Assyrian Monuments*. Harrison & Son [in English].
- Leskov, A. M. (1974). *O khronologicheskome sootnoshenii pamiatnikov nachala zheleznogo veka na iuge Evropeiskoi chasti SSSR* [On the chronological correlation of the monuments of the beginning of the Iron Age in the south of the European part of the USSR]. In A. I. Meliukova, M. G. Moshkova, & V. G. Petrenko (Eds.), *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia* [Antiquities of Eurasia in the Scythian-Sarmatian time] (pp. 143-178). Nauka [in Russian].
- Olhovskiy, S. Ya. (2017). *Skifo-antychna metalloobrobka arkhaichnoho chasu: Za materialamy Nyzhnoho Pobuzhzhia ta Serednoho Podniprovia* [Scythian-antique metalworking of

archaic times: Based on the materials of the Lower Pobuzhye and the Middle Dnieper.
Publisher Oleh Filiuk [in Ukrainian].

Sadaev, D. Ch. (1979). *Istoriia Drevnei Assirii [History of Ancient Assyria]*. Nauka [in Russian].

Terenozhkin, A. I. (1961). *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezh'e [The pre-Scythian period on the Dnieper Right Bank]*. Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Russian].

Terenozhkin, A. I. (1976). *Kimmeriitsy [Cimmerians]*. Naukova dumka [in Russian].

CIMMERIANS – TO THE ISSUE OF DETERMINING THE CARRIERS OF CULTURE. HISTORIOGRAPHIC ASPECT

Serhii Olhovskiy

PhD in History, Professor; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

Purpose of the study. Cimmerians are the first ethnonym known in Ukraine. Interesting pages of the history not only of Ukraine but also the countries of Asia Minor and the Caucasus are connected with the Cimmerians, which makes the people an indicator of the historical situation in these regions to a certain extent. At the same time, the questions of the origin and the disappearance of this people remain unclear, as well as their identification with archaeological cultures of the early Iron Age, which determines **the relevance** of this topic. **Research methodology** the article is based on general **scientific methods** and uses a systematic approach to the study of written and archaeological sources. **The scientific novelty** of the article lies in the denial of an opinion that the Cimmerians, known all over Asia Minor, belonged to an autochthonous population of the Northern Black Sea region. Those were tribes from the Caucasus region, which in the middle of the 8th century BC invaded the Northern Black Sea region, while other Cimmerian troops simultaneously acted in a southerly direction, fought with the army of Urartu and robbed in Asia Minor. **Conclusions.** Contrary to the assertions of A.I. Terenozhkina, the carriers of Arzhan type's culture with stirrup-shaped bits were not Cimmerians. That was the first expansion of the eastern nomads on the territory of Ukraine. Cimmerians should be considered the carriers of Novocherkassk culture with two-pointed bits which appeared on the Northern Black Sea Coast and originated from the North of Caucasus, displacing local farmers from the steppe. They drove forest-steppe farmers to strengthen their settlements and partially migrate to the left bank of the Dnieper, from where the local carriers of the Bondarino culture were forced to leave for the North. Importantly, thanks to Cimmerian warlike and aggressive policies, this ethnonym became a household name in the entire Black Sea region and remained the "Cimmerian land" in minds of ancient authors.

Keywords: early Iron Age; Cimmerians; Asia Minor; stirrup type bits; two-ringed bit; Black Forest culture; Bondarino culture; Arzhan mound; Novocherkassk treasures

**КИММЕРИЙЦЫ – К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НОСИТЕЛЕЙ КУЛЬТУРЫ.
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ****Сергей Ольговский**

Кандидат исторических наук, профессор; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Киммерийцы – первый известный нам этноним на территории Украины. С киммерийцами связаны интересные страницы истории не только нашего государства, а и стран Малой Азии, Кавказа, что делает этот народ до определенной степени индикатором исторической обстановки в упомянутых регионах. В то же время, остаются невыясненными вопросы происхождения и исчезновения этого народа, а также его идентификации с археологическими культурами раннего железного века, что и определяет актуальность данной темы. **Цель статьи** заключается в сопоставлении письменных источников с археологическим материалом и определении археологической культуры, которую бы можно было отождествить с историческими киммерийцами из малоазийских и античных источников. При написании статьи использовались общенаучные **методы** и системный подход к изучению письменных и археологических источников. **Научная новизна** исследования заключается в отрицании положения, что киммерийцы, которых знали в Малой Азии, были автохтонным населением Северного Причерноморья. Это были племена – выходцы из Кавказского региона, которые в середине VIII века до н. э. вторглись в Северное Причерноморье, другие же киммерийские отряды одновременно действовали в южном направлении, воевали с армией Урарту и разбойничали в Малой Азии. **Выводы.** Вопреки утверждениям А. И. Тереножкина, носители культуры типа Аржан со стременивидными удилами не были киммерийцами. Это была первая экспансия восточных кочевников на территорию Украины. Киммерийцами следует считать носителей новочеркасской культуры с двукольчатыми удилами, которые появились в Северном Причерноморье с Северного Кавказа, вытеснив местных земледельцев из степной полосы Украины. Они вынудили лесостепных земледельцев укреплять свои поселения и частично мигрировать на левый берег Днепра, откуда местные носители бондарихинской культуры вынуждены были отойти на север. И, что важно, благодаря воинственной и агрессивной политике киммерийцев, этот этноним стал нарицательным для всего причерноморского региона и остался в представлении античных авторов «землей киммерийской».

Ключевые слова: ранний железный век; киммерийцы; Малая Азия; стременивидные удила; двукольчатые удила; чернолесская культура; бондарихинская культура; курган Аржан; Новочеркасский клад

